

Алла Шумейкина
Современный подход к анализу семантической структуры многозначного слова

В статье анализируются особенности формирования семантической структуры многозначных слов; характер взаимосвязи прямого и производного значения лексемы, ядра и периферийных сем, денотативного и коннотативного компонентов

основы сема; характеризуются особенности функциональной и концептуальной полисемии.

Ключевые слова: сема, семема, семантика, лексема, многозначное слово, семантическая структура, иерархия сем, интенционал значения (ядро), мультипликационал значения (периферия).

Надійшла до редакції 20.01.2009 р.

Людмила Корнева
Любов Сологуб

ФРАЗЕОЛОГІЯ МИКОЛИ ГОГОЛЯ: ОРИГІНАЛЬНИЙ ТЕКСТ І ПЕРЕКЛАД

У статті аналізуються особливості використання фразеологізмів у текстах М. Гоголя та їх українські відповідники. Адекватний переклад має здійснюватися на необхідному й відповідному рівні для передачі автентичного плану змісту, заважувати водночас і певний план вираження. Переклад фразеологічних одиниць у творах М. Гоголя зроблений із залученням адекватних і релевантних еквівалентів, аналогій, описових варіантів і кальок (перекладацьких запозичень).

Ключові слова: фразеологічний еквівалент, варіантні відповідники (аналогі), відтворення фразеології оригіналу, трансформований автором фразеологізм, конотативні та стилістичні опозиції варіантів фразеологізмів.

Кожна мова невіддільна від національної культури, пов'язана з історією певного народу, його світоглядом та особливостями мислення. Мабуть, тому література як мистецтво слова виявляє національну неповторність більшою мірою, ніж інші види художньої культури. У той самий час тексти літературних творів є важливим інструментом у процесі міжнаціональної комунікації: вони долучають людей до культурних досягнень інших народів. Тому питання перекладу художнього тексту, його принципової перекладності/неперекладності, змістової й естетичної адекватності оригіналу та перекладу належать до традиційних проблем як лінгвістики, так і філології в цілому.

В українській науці вивчення феномену перекладу почалося ще в ХІХ ст. й активізувалося впродовж останнього часу (див. ро-

боти Р. Зорівчак, В. Коптілова, О. Кундзіча, І. Шуміліної, С. Максимова та ін.). На думку більшості вчених, текст, що перекладається, транспортує у культуру адресанта, мусить зберігати свої стилістичні особливості та інокультурний колорит, адже основна мета перекладу – досягнення адекватності. Залишаючи поза межами статті різне трактування цього поняття, зазначимо, що адекватний, чи еквівалентний, переклад повинен здійснюватися на рівні, який є необхідним і достатнім для передачі незміненого плану змісту при дотриманні відповідного плану вираження. Зрозуміло, що подібний підхід неминуче створює для перекладача труднощі, які передусім стосуються вираження національної специфіки оригінального тексту.

Серед мовних одиниць, адекватна передача яких є проблематичною, особливе місце належить фразеологізмам, оскільки вони, в основному, є найбільш самобутніми і складними явищами мови. Як стали відтворювані образні сполучення з емоційно-експресивним забарвленням, фразеологічні одиниці (ФО) стилістично різнопланово використовуються в художній літературі, зокрема й для створення національного колориту. Завдання перекладача в даному випадку – проникнути в суть цих одиниць оригіналу й зуміти донести їх смисл до носіїв іншої ментальності. Крім того, фразеологічні звороти, що входять до складу тексту, є (унаслідок своїх властивостей) своєрідними мікротекстами [10], що ще більше ускладнює роботу перекладача. І хоч на сьогодні техніка передачі

фразеологізмів іншої мови в цілому розроблена, стандартного вирішення проблеми їх перекладу не існує й не може існувати. Конкретні ситуації потребують різноманітних підходів та різних стратегій перекладу, вибір яких залежить ще й від перекладацької особистості. Тому мета нашої статті – розглянути особливості фразеологічного перекладу українською творів М. Гоголя та ступені адекватності їх оригінальним текстам – є актуальною. Урахування своєрідності оригіналу та перекладу, за якими стоять традиції літератур, мовні та позамовні чинники, дозволить краще зрозуміти внутрішні механізми процесу перекладання, виявити зміни форми та змісту еквівалентних одиниць фразеологічного рівня, визначити критерії вибору перекладачем того чи того варіанту.

Джерелами досліджуваного матеріалу стали тексти збірки М. Гоголя “Вечори на хуторі біля Диканьки” (оригінал та український переклад). Вибір саме цих повістей для зіставного аналізу фразеологізмів, по-перше, пояснюється національно орієнтованою тематикою художніх творів, що зумовлює їхні мовні особливості; по-друге, як зазначає В. Яременко [3], видання українською М. Гоголя взагалі випадає з практики перекладів світової класики в Україні (за словами Є. Маланюка, це не переклад, а “відреставрування”), бо йдеться про твори українського письменника, що писав російською мовою про життя українського народу. Принагідно зауважимо, що, на нашу думку, суперечки навколо “українськості” Гоголя даремні: він не є тільки українським чи тільки російським письменником, а входить у контекст двох національних культур, які збагатив власним, гоголівським, стилем, залишаючись загадкою як для росіян, так і для українців.

Перші спроби повернути Гоголя його рідній мові належать до середини XIX століття (наприклад, 1850 року у Львові було видрукувано “Тараса Бульбу”, там само в 1864–1865 роках Михайло Поремба видав два томи “Вечорів на хуторі біля Диканьки”). Пізніше перекладали Гоголя українською Леся Українка (О. Кундзіч наголошував, що саме завдяки їй гоголівські “Вечорниці...” стали надбанням української класичної літератури [6, с. 113]), Антін Хуторян, Іван Сенченко, Максим Рильський, Степан Васильченко, Остап Вишня та ін.

Як відомо, переклад художнього твору залежить від близькості мов і дистанції між культурами, від вивченості тексту оригіналу, його специфіки, розширення з часом ресурсів мови, збільшення в читача фонових знань [8]. Але підбір перекладачем адекватних ФО пов’язаний і

з певними труднощами. До загальних проблем належать: розпізнавання фразеологізмів у тексті, оскільки вони можуть бути маловідомими або ж омонімічними вільним словосполученням; урахування мовленнєвих функцій ФО у тексті оригіналу; індивідуально-авторське їх використання та можливі трансформації; наявність у складі фразеологізму національно маркованого образу тощо.

Якщо говорити про переклад українською саме текстів М. Гоголя, то можна назвати ще й специфічні перекладацькі проблеми. По-перше, генетична спорідненість російської та української мов, з одного боку, полегшує роботу перекладача, а з іншого – перебільшення спільного й ігнорування відмінностей може призвести до механічного, а отже, й помилкового, переносу ФО в текст перекладу. По-друге, двомовність великої кількості українців, володіння російською як другою мовою знижує інформаційно-ознайомчу функцію перекладу, підвищуючи роль інших. До них належить розкладка змісту, актуалізація, відтінювання, усотування нових значень, гра синонімічних форм, самовираження, стильовий експеримент тощо [9]. Перекладач, таким чином, має виявляти більшу майстерність, працюючи на межі творчості та дослідження. По-третє, російська мова Гоголя відрізняється від власне російської мови. Осип Мандельштам ще 1902 року у своїй монографії про стиль письменника доводив, що “мовою душі” Гоголя була українська, і що писав він, “перекладаючи” [7] (існує легенда, що перші твори були написані українською, а потім перекладені російською). Критики (Булгарін, Сеньковський, Полевой) знаходили в російській мові літератора багато помилок і радили підучитися грамоті, та й сам Гоголь у листах зізнавався, що він не почуває себе міцним у цій справі. Тому літературознавці говорять, що автор писав *гоголівською мовою*, витворивши власний стиль російської мови і прищепивши російській літературі смак до словотворчості [5]. По-четверте, в мові аналізованих творів Гоголя вживається багато українізмів (близько 220), частина яких (109) тлумачаться самим автором у передмові до першої та другої частин “Вечорів...”. Натепер чимало з цих слів та сполучень увійшло до російської мови, а тоді вони були екзотичними вкрапленнями, які тільки передавалися її графічними засобами (*буханець, дивчата, жинка*) або наводилися як нетранслітеровані одиниці (*За моє ж життя та мене й побито*). По-п’яте, мова часів Гоголя взагалі та її фразеологія зокрема не за всіма показниками збігаються з системою сучасної мови: деякі

вирази застаріли, змінилося їх стилістичне забарвлення, кількість значень тощо. Тобто фонові знання сучасного перекладача й читача є дещо іншими. По-шосте, загадка Гоголя полягає й у стилі його письма. Російською він говорив мовою образів, суть яких не завжди могли з'ясувати навіть професійні критики. Це була мова бароко – природна для людини, що здобула освіту в Україні, сформувалася під впливом барокової естетики та поезики.

Перекладач повинен ураховувати всі зазначені особливості (цей перелік можна продовжити), відшукуючи відповідники до одиниць оригінального тексту. Кожен із перекладів, звичайно, буде позначений творчою індивідуальністю автора, але є в них повторюване, усталене, закономірне, що ми далі й проаналізуємо.

Як відомо, фразеологічні системи української та російської мов містять і спільні одиниці, й національно-самобутні, специфічні. Але переклад будь-яких ФО потребує врахування найбільш важливих компонентів їхньої семантики: переносного, або образного; прямого, що складає основу образу; емоційного; стилістичного; структурно-граматичного; національно-етнічного [4, с. 48–49]. До того ж для повноцінного перекладу необхідно враховувати як лінгвістичний контекст (мовне оточення фразеологізму), так і ситуативний, екстралінгвістичний контекст (обстановка, час і місце, до якого належить текст, інші факти реальної дійсності). Тобто адекватність ФО оригіналу та перекладу не завжди визначається їх значеннями в системі мов, і надалі ми, хоч і будемо говорити про тотожність фразеологізмів, матимемо на увазі, що ця тотожність є відносною.

Загалом ступінь близькості ФО у текстах оригіналу та перекладу може бути різною – від повних і абсолютних еквівалентів до приближних фразеологічних відповідностей.

Фразеологічний еквівалент – це постійний відповідник ФО оригіналу, який в абсолютній більшості випадків не залежить від контексту. Наявність подібних фразеологізмів в українській і російській мовах пояснюється спільністю логічних та образно-асоціативних зв'язків і процесів мислення двох народів, культурно-історичними контактами між ними: *б'ють об заклад* [3, с. 19] – *б'юсь об заклад* [1, с. 18] (Надалі в круглих дужках зазначатимемо сторінки цих видань. – Авт.). Ці відповідники можна назвати повними еквівалентами, оскільки вони збігаються за значенням, лексичним складом, образністю, граматичною будовою та стилістичним забарвленням: *подымали на смех* (91) та *підіймали на сміх* (73) – “кепкували, глу-

зували, насміхалися з когось”. Але таких одиниць навіть у близькосторідних мовах не так і багато, оскільки вони мають численні розбіжності на всіх рівнях. Тому перекладачі використовують неповні, або відносні, еквіваленти, що різняться за певними ознаками (“неповнота” цих ФО нівелюється контекстом). Відмінності частіше за все можуть виявлятися: а) в неоднаковій кількості значень фразеологізмів: *насилу ноги унес* (38) – *насилу ноги виніс* (33) – у контексті реалізується спільне значення “втечею врятуватися від небезпеки”, поза контекстом залишається значення російської ФО – “йти, щезати”; б) у лексичному складі, коли один компонент замінюється синонімом або словом однієї семантичної групи: *высунуть нос* (6) – *виткнути носа* (8), *обломать бока* (96) – *нам'яти боки* (78). При цьому український фразеологізм може мати повний відповідник, словник подає, наприклад, такі варіанти: *виткнути* (*висунути, вистромити*) *носа*, вибір одного з них залежить тільки від перекладача; в) у стилістичному забарвленні, що визначається законами мови: *у парах хоть тресни* (17) – *хоч лусни* (16) та *не мечите бисер перед свиньями* (8) – *не розсипайте бісеру перед свиньями* (8) російські ФО належать до просторічних; г) у граматичних значеннях: *по рукам* (18) – *по руках* (17), де різні форми відмінків обумовлені особливостями структури і граматики мов, але вони не впливають на адекватність ФО.

Уважаємо за можливе класифікувати як відносні еквіваленти і фразеологізми, образні системи яких базуються на близьких концептах, наприклад, *душа і серце, розум і голова: приходит на ум* (45) і *навернеться в голову* (39) – “згадується, знову виникає у свідомості”; *от всей души* (39) і *від щирого серця* (34) – “широ, цілком відверто”.

Як відносні еквівалентні перекладаються й ФО російської мови, що містять застарілі компоненти: *дать трюха* (58) і *одважити ляца* (58), де *треух* – “ляпас, удар долонею по обличчю”; *угощал побранками* (99) і *частував лайкою* (80), де *побранка* (выбранка) від *пербранка* – “лайка”. А от українські фразеологізми, що подаються Гоголем транслітованими (російська мова їх не має), перекладачем передаються за допомогою абсолютних еквівалентів: *в глазах рябело* (76) – *в очах рябіє* (63); *хоть в глаза выстрели* (41) – *хоч в око стрель* (36); *провозить попа в решете* (37) – *провозити попа в решеті* (32); *москаля везть* (36) – *москаля везти* (31). Останні два приклади, до речі, уже в часи М. Гоголя були маловживаними та пояснювалися письменником у примітках

відповідно як “солгать на исповеди” і “лгать”. Подібний переклад не можна вважати ні калькою, ні буквализмом, оскільки ФО відтворюються в первинній формі – українською.

Переклад фразеологізмів може здійснюватися за допомогою варіантних відповідників, або аналогів – одного з кількох можливих синонімів. Так, в українській мові фразеологізм *поминай як звали* – “хто-небудь безслідно зник” має синоніми *шукай вітра в полі, тільки його й бачили, біс злизав, і слід захолюнув*. Тому пара відповідностей *поминай як и звали* (79) – *тільки й бачив* (65) належить до аналогів. Вибір синонімічного варіанта – вищий ступінь перекладацької майстерності й методики перекладу. У даному випадку саме ФО *тільки й бачив* максимально близька за переносним значенням, емоційним забарвленням (легке несхвалення) і стилістичною віднесеністю (нейтральна одиниця) російській *поминай как и звали*. Так само аналогом перекладається *не во гнев будет сказано* (64): замість абсолютного еквівалента *не во гнів будь сказано* використовується синонім *даруйте на слові* (54), що більше відповідає розмовному стилю українців, а отже, фразеологічні аналоги є комунікативно рівноцінними, еквівалентними.

Інколи аналогічні ФО базуються на різних образах, зберігаючи при цьому всі інші компоненти своєї семантики. Від перекладача подібні заміни знову ж таки потребують умінь і чуття мови, бо можуть збіднити творчу індивідуальність оригіналу. Пор.: *подпускать турусы* (80) – “прибrehати що-небудь; не роздумуючи, стверджувати; пусті розмови” і *розпускати баяндрасы* (66) чи *точили баляси* (44) – “вести пусті розмови, жартувати”. Російська – ФО походить від назви татарських будинків із повсті – улуси, розповіді про які пов’язувалися з життям того часу і сприймалися, як щось видумане, фантастичне; українська – пов’язана зі словом баляси (баяндрасы) – фігурні перила, виготовлення яких асоціювалося з відпочинком, жартами, беззмістовними розмовами. Образи двох аналогів різні, але базові їх метафори практично стерті, тому й не сприймаються носіями мови (так само, як і в парі *старый хрен* (58) – *старий шкарбан* (49), де первинні *хрен* – “прямий корінь”, а *шкарбан* – “стоптаний чобіт”).

Крім еквівалентів та аналогів, перекладачі застосовують ще метод дескриптивного відтворення фразеології оригіналу (Р. Зорівчак називає його “дескриптивною перифразою”), до якого вдаються переважно при виявленні лакун – відсутності в мові перекладу адекватних ФО. Зміст лакун компенсується за рахунок тих

засобів, що є в мові: вільних словосполучень (чи речень) та монолексем, які “семантично – та зрідка стилістично – хоча б певною мірою рівновартісні висловам оригіналу” [4]. В українських перекладах Гоголя теж використовуються замість фразеологізмів слова (*подъехавши мелким бесом* (92) – *підкотившись бісиком* (74); *вытраводитъ его подобру-поздорову* (61) – *витурити, доки живий та цілий* (61)) та сполучення слів (*строит любовные курфы* (92) – *любощів прагне* (74); *раздобар взял* (72) – *став балакучий на диво* (63)). Однак, слід зазначити, що перекладач удається до описового способу і при наявності еквівалентів та аналогів: *пришел в тупик* (36) – *отетерів* (32), укр. *зайти в глухий кут; уши развешивать* (185) – *аби слухати охота* (185), укр. *развешивать уха*. Хоч інколи подібні заміни не є дуже вдалимими: *был весьма не в духе* (104) – *він у дуже поганому настрої* (84); *дал тягу* (38) – *утік* (34); *хватил на душу греха* (65) – *согрішив* (55). На нашу думку, у подібних перекладах губиться експресивність та емоційність, пор.: *був не в дусі, дав деру* чи *п’ятами накивав, взяв гріх на душу*. Подеколи, будьмо справедливі, така заміна призводить до порушення первинного змісту ФО і появи “перекладацьких ляпів”: *пробифались рука об руку* (41) має значення “взявшись за руки йшли”, у перекладі ж уживається сполучення “*одни за одними пробифались*” (30), тоді як є повні аналоги *рука в руці* (*рука в руку, рука об руку*).

Дескриптивне відтворення може полягати й у фразеологізації слів і словосполучень оригіналу: *не зевай* (118) – *не лови гав* (111), *нести болтовню* (7) – *теревені правити* (9), що цілком виправдано, оскільки найважливіші компоненти семантики оригіналу зберігаються й у перекладі.

Частотним у практиці перекладу безеквівалентних ФО є калькування, що копіює структуру іншомовної одиниці та максимально зберігає її семантику (це можливо за умови зрозумілості образної основи для носіїв мови). Оскільки, як ми зазначали, переклад гоголівських текстів залежить від їх особливостей, то калькування використовується тільки для адекватної передачі трансформованих ФО та прислів’їв, коли автор пропускає чи додає компоненти, замінює їх, переставляє, оживлює тим чи тим чином напівстерті образи, поєднує одні одиниці з іншими тощо. Пор.: *Влезла свинья в хату, да и лапы сует на стол* (61) – *Влізла свинья в хату, та ще й ногами на стіл претється* (52) (*Посади свинью за стол, она и ноги на стол*); *Пусть их живут, как венки вьют* (33) – *Хай собі живуть,*

як вінки в'ють (30) (Віночки вити – життя любити чи Хто вміє віночки вити, той вміє життя любити); он свого урока в зуб не знав (163) – він свого завдання ні в зуб не знав (131) (ні в зуб ногою – “анітрохи, аніскільки”).

Перекладач може відтворювати трансформований автором фразеологізм, коли імпліцитні елементи ФО оригіналу експлікуються (щоправда, така заміна нечастотна): *подирало по коже (79) – пішов мороз поза шкірою (65)*; пор.: *мороз по коже дере*.

Таким чином, переклад ФО у творах М. Гоголя здійснюється за допомогою повних чи відносних еквівалентів, аналогів, описових варіантів і калькування. При цьому перекладач використовує не тільки закономірні міжмовні відповідності, а й ураховує конотативні та стилістичні опозиції варіантів фразеологізмів двох мов, їх експресивність/нейтральність, літературність/діалектність, загальноживаність/застарілість, книжність/розмовність. Близькість тематики творів письменника українському читачеві, спорідненість двох мов аж ніяк не полегшують роботу перекладача, навіть ускладнюють її, вимагаючи більш детального аналізу змісту й форми творів, ретельнішого відбору фразеологічних відповідників. Сам текст перекладу, звичайно, не буде повністю тотожним текстові оригіналу, хоч і (в ідеалі) передаватиме позицію, думки автора та специфіку його стилю.

Література

1. Гоголь М. В. Повісті: [текст] / М. В. Гоголь. – Х., 2007.
2. Гоголь М. Тарас Бульба: [текст] / М. Гоголь. – К., 2006.
3. Гоголь Н. Вечера на хуторі близ Диканьки: [текст] / Н. Гоголь. – Х., 1982.
4. Зорівчак Р. П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія (на матеріалі перекладних творів української літератури англійською мовою) / Р. П. Зорівчак. – Львів, 1983.
5. Коломієць В. Цей таємничий Гоголь / В. Коломієць // Українська газета. – 2008. – №45 (185). – 18–31 грудня.
6. Кундзіч О. Творчі проблеми перекладу / О. Кундзіч. – К., 1973.
7. Мандельштам И. О характере гоголевского стиля / И. Мандельштам. – Гельсингфорс, 1902.
8. Радчук В. Перекладність в динаміці / В. Радчук // Філологія і культура [зб. наук. праць]. – К., 1996. – С. 35–40.

9. Радчук В. Функції перекладу / В. Радчук. – <http://experts.in.ua/baza/analtic/index.php>.

10. Телия В. Н. Русская фразеология / В. Н. Телия. – М., 1996.

Liudmyla Korneva

Liubov Solohub

**Mykola Gogol's phraseology:
original text and translation**

The peculiarities of phraseological units usage in M. Gogol's texts and their Ukrainian equivalent are analyzed in the article. Adequate translation must be done at the level which is necessary and prolific for transmission of the authentic plan of content taking into account the certain plan of expression. Translation of phraseological units in M. Gogol's works is done with the help of adequate or relevant equivalents, analogues, descriptive variants and by calque (translation loan).

Key words: *phraseologism transformed by the author, adequate transmission, translation practice, implicit elements of phraseologisms, interlanguage correlations, connotative and stylistic oppositions of phraseological variants.*

Людмила Корнева

Любовь Сологуб

**Фразеология Николая Гоголя:
оригинальный текст и перевод**

В статье анализируются особенности использования фразеологизмов в текстах Н. Гоголя и их украинские эквиваленты. Адекватный перевод должен осуществляться на необходимом и соответствующем уровне для передачи аутентичного плана содержания, принимая во внимание определенный план выражения. Перевод фразеологических единиц в произведениях Н. Гоголя сделан с помощью адекватных и релевантных эквивалентов, аналогий, описательных вариантов и калек (переводческих заимствований).

Ключевые слова: *фразеологический эквивалент, варианты соответствия (аналоги), воспроизведение фразеологии оригинала, фразеологизм, трансформированный автором, коннотативные и стилистические оппозиции вариантов фразеологизмов.*

Надійшла до редакції 16.06.2009 р.

